

JUMHURIYATDAN OLDIN TURK MAQOLLARINING O'RGANILISHI

Bozorova Sabohat Ramazonovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta
o'qituvchisi

sabohatbozorova@gmail.com

***Annotatsiya.** Til va milliy madaniyatning tamal toshlari hisoblangan maqollar xalqning tilida saqlanishi, muloqotda faol ishlatilishi bilan birga, turkiy xalqlarning bizga ma'lum bo'lgan ilk mushtarak yozma yodgorligi – O'rxun bitiklaridan e'tiboran yozma matnlarni ham bezagan, vaqt o'tishi bilan yanada boyigan, bizgacha yetib kelgan. O'zining tarbiyaviy, ibratli va yo'naltiruvchi xususiyatlari bilan elga manzur bo'lgan maqollar tarix, jamiyat, madaniyat, ijtimoiy munosabatlar, ma'naviy qadriyatlar, olamning lisoniy manzarasi haqidagi muhim ma'lumotlarni ham aks ettiradi. Shu bois maqollar turli soha mutaxassislari tomonidan o'rganiladi. Turk paremiologiyasi hozirga qadar bir necha bosqichlarni bosib o'tdi. Mazkur maqolada Jumhuriyat davridan oldin turk maqollarining o'rganilishi xususida to'xtalinadi.*

***Kalit so'zlar:** turk maqollari, Jumhuriyat davri, qo'lyozmalar, bosma asarlar, nashr qilinmagan manbalar.*

Annotation. Proverbs, considered the cornerstones of language and national culture, have been preserved in the people's language and actively used in communication. Additionally, they have adorned written texts since the earliest known common written monument of the Turkic peoples – the Orkhon inscriptions – gradually enriching over time and reaching us today. Appreciated for their educational, exemplary, and guiding qualities, proverbs also reflect important information about history, society, culture, social relations, spiritual values, and the linguistic worldview. Therefore, they are studied by specialists from various fields. Turkish paremiology has gone through several stages of development. This article focuses on the study of Turkish proverbs before the Republican era.

Keywords: Turkish proverbs, Republican era, manuscripts, printed works, unpublished sources.

Maqollar tuyg'u va fikrlarni ta'sirli tarzda yetkazishga xizmat qiluvchi barqaror birikmalardir. O'rinli ishlatilgan maqol fikrning ishonchli, ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi. Qadimgi yozma yodgorliklarda ham maqollar qayd etilgan. Ularning tadqiqi esa dastlab to'plash, majmua yoki kitob shakliga keltirish, sharhlash bilan boshlangan. Turk maqollarining o'rganilishi ham uzoq tarixga ega.

Turk olimi N.Tan maqollar tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlarni 2 bosqichga ajratadi:

- 1.Jumhuriyatdan oldin Usmonlilar imperiyasi hududida yaratilgan maqol va iboralar lug'atlarida mazmun bilan aloqador izlanishlar.
- 2.Jumhuriyat davrida Turkiyada tuzilgan maqol va iboralar lug'atlarida mazmunga e'tibor qaratilishi.¹

1-bosqichda maqol va iboralar lug'ati xususiyatlariga ega bo'lgan yoki yaqin turgan qo'lyozmalar va bosma nashrlar e'tiborni tortadi. Ularda maqol va iboralar farqlanmagani, "atalar sözü/durûb-ı emsâl" (maqol) terminlari parallel qo'llanganini ko'rish mumkin. Bu manbalarda maqol va iboralardagi mazmunga yetarlicha ahamiyat berilmasa-da, ularning yozma shaklda saqlanib qolgani, unutilishiga yo'l qo'yilmagani tahsinga sazovorligini qayd etish o'rinlidir.

"Usmonlilar davrida, 1480-yildan hozirgi kungacha yetib kelgan qo'lyozmalarda maqollar "O'g'uznoma" umumiy sarlavhasi ostida iboralar bilan aralash, ma'nolari izohlanmagan holda uchraydi, lekin devon she'riyatida maqollar mazmuni yoki izohi aks etgan baytlarni keltirish kuzatiladi. 1819-yilda "Turfetü'l-Emsâl" ("Maqollarning izohli lug'ati") asosida maqollarni sharhlash bosqichiga o'tilgan".²

¹ Tan N. Türkiye'de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış. – Ankara: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2020, №50. – S.260.

² Tan N. Türkiye'de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış. – Ankara: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2020, №50. – S.257.

QO'LYOZMALAR:

- *“Kitâb-ı Atalar Sözü”*. 1480-81-yillarda yozilgan mazkur asarning muallifi noma'lum. Asarning 1526-yilda ko'chirilgan Parij nusxasida 659 ta; 1556-yilda ko'chirilgan Fotih nusxasida esa 697 ta maqol va ibora mavjud. Ular izohlanmagan.
- *“Hazihi'r-Risaleti min Kelimâti Oğuznâme el-Meşhur bi-Atalar Sözü”*. Berlin davlat kutubxonasida saqlanayotgan ushbu qo'lyozmaning XV asrdan oldingi davrga yoki XV-XVI asrlarga oidligi taxmin qilinadi.³ Ko'chirilgan vaqti va kotibi ma'lum emas. Bu “O'g'uznoma”ning Sankt-Peterburg davlat universiteti Qo'lyozmalar bo'limida saqlanayotgan *“Kitâb-ı Oğuznâme”* yoki *“Emsâl-i Mehmedali”* nomi bilan bilingan, lekin *“Emsâl-i Türkî”* shaklida qayd etilgan yana bir nusxasi bor. Berlin nusxasida 2 210 ta; Sankt-Peterburg nusxasida esa 1 863 ta maqol keltirilgan, biroq izohlanmagan.
- *Djon Kovel/Britaniya muzeyi qo'lyozmasi*. 1661-yilga oid bu qo'lyozmada lotin harflari bilan yozilgan 99 so'z berilgan. Bularning hammasi maqollar emas. Oldingi manbalardan ko'chirilgan. Maqollar izohi berilmagan.
- *Sulaymoniya kutubxonasida saqlanayotgan, XVII asrga oid bo'lgan majmua*. Unda 184 maqol keltirilgan, lekin izohlanmagan. To'plovchisi ma'lum emas.
- Oksford universitetining Bodleian kutubxonasi Qo'lyozmalar fondidagi *“Türkçe Tekellümât”* majmuasi. Majmuaning 2-qismida *“Durûb-ı Emsâl Beyânındadır”* sarlavhasi ostida, arab alifbosi asosida tartib berilgan 290 maqol keltirilgan. Ular izohlanmagan.
- *“Hurûf ile Müretteb Durûb-ı Emsâl”*. Mustaqimzoda Sulaymon Sadeddin Afandi tomonidan yozilgan bu asarning Sulaymoniya kutubxonasidagi 2 nusxasi ustida olib borilgan ilmiy izlanishlarga ko'ra, asardan 449 ta maqol va ibora o'rin olgan. Ularga izoh berilmagan.⁴ Mustaqimzodaning yashagan vaqti e'tiborga olinsa, asar XVIII asrning 2-yarmida tugallangan, deyish mumkin.

³ Arslan M. *Hâlis Efendi: Turfetü'l-Emsâl/Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü*. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.– S.22.

⁴ Yılmaz A. Müstakim-zâde ve Durûb-ı Emsâl'inin Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 1999, № 6, 225-271.

- *“Turfetü'l-Emsâl”*. XIX asr boshida yozilgan maqollar kitobi hisoblanadi. Turk paremiologiyasida yangi bosqichni boshlab bergan mazkur asarning 4 qo‘lyozma nusxasi aniqlangan. Asarda Kastamonu atrofidan to‘plangan 76 maqol keltirilgan va batafsil izohlangan. Maqollar lug‘ati bo‘lgan bu asar, o‘z mazmuniga ko‘ra, nasihat va axloq kitobi xususiyatlariga ega. Undan o‘rin olgan maqollarning aksariyatida nasihat mazmunining ustun ekanligi maqollarni izohlashda nasihatnomaga o‘xshash turning shakllanishiga zamin yaratadi. Mazmunga mos oyat, hadis, hikmatli so‘z va maqollar bilan yuzaga keltirilgan bir butunlik asarning pand-nasihat maqsadida yozilganini ko‘rsatadi. *“Turfetü'l-Emsâl”*ning shunga o‘xshash asarlardan farqli jihati maqollarning chuqur tahlil qilinishi, izohlanishidir. Na o‘tmishda, na hozir maqollar shu qadar teran tahlil qilingan, sharhlangan boshqa manba uchramaydi”.⁵
- *“Armağan”*. Edirnalik Ahmed Badi Afandi tomonidan 1874-1875-yillarda yozilgan. Edirna Xalq kutubxonasida saqlanayotgan bu asardan 5 675 maqol va ibora, shu bilan birga, izohlash maqsadida 478 shoir ijodidan keltirilgan 5 106 bayt o‘rin olgan. So‘zlarning ma‘nolari izohlanmagan. Turk devon she‘riyatida uchraydigan maqol va iboralar keltirilgan keng qamrovli asar mohiyatidadir.
- *“Atalar Sözü Mecmuası”*. Chelebio‘g‘lu Abdulhakim Haqqi tomonidan yaratilgan mazkur majmuaTDK kutubxonasida saqlanayotgan 2 jildidan iborat bo‘lgan, ilova qismi bilan birgalikda 1994 sahifani tashkil etuvchi qo‘lyozma hisoblanadi. Asardan maqol va iboralar bilan birga, hikmatli so‘zlar, duo, qarg‘ish, latifalar ham o‘rin olgan. So‘zlarning ma‘nolari izohlanmagan.
- *“Durûb-ı Emsâl”*. Ali Emiri Afandi tomonidan tartib berilgan, manzum va nasriy maqol hamda iboralardan jamlangan 3 daftar. XX asrning dastlabki choragiga oid. Daftarlarda 2 300 maqol va ibora bilan birga, ular ishlatilgan 2 110 bayt ham yozilgan, lekin izohlanmagan. So‘zlar arab alifbosi tartibida keltirilgan.

BOSMA ASARLAR:

- *“Durûb-ı Emsâl”*. Vojid qalamiga mansub ushbu asar Usmonlilar davrida Istambulda nashr etilgan (1858-yil) ilk maqollar lug‘ati hisoblanadi. Ibrohim Shinosiyning lug‘atidan oldin.1846-yilda Edirnalik Hifziy tomonidan nashr etilgan *“Manzume-i Durûb-ı Emsâl”*

⁵Arslan M. Hâlis Efendi: *Turfetü'l-Emsâl/Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü*. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2019. – S.11.

asarida maqollar o'zgargan shaklda, bayt va misralar holda keltirilgani sababli uni lug'at sifatida baholash to'g'ri bo'lmaydi.

- *“Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye”*. Ibrohim Shinosiy tomonidan Parijda tayyorlangan asarning dastlabki nashri 1863-yilda Istambulda amalga oshirilgan. Uzoq vaqt davomida Turkiyada bosilgan ilk maqollar kitobi sifatida baholangan. Vojid va Hifziyning asarlari ma'lum bo'lgach, bu fikr o'zgargan. Asarning 3 nashrida (1863, 1870, 1884-yillarda) maqol va iboralar aralash, ma'nolari izohlanmagan holda, arab alifbosi tartibida berilgan. 1-nashrda 1 500; 2-nashrda 2 500; 3-nashrda 4 006 so'z borligi tadqiqotlarda aniqlangan. Ba'zi so'zlarga mos holatlarda mumtoz she'riyat namunalari izoh sifatida qo'yilgan. 138 shoir ijodidan 838 bayt keltirilgan. Shuningdek, 25 adib ijodidan olingan 83 ta nasriy parchaning namuna sifatida berilishi asarning yana bir o'ziga xosligidir. 3-nashrda unutilgan 2 so'z bilan birga, 4 006 ta so'z berilgan, deyish mumkin.⁶

- *“Atalar Sözü-Türkî Durûb-ı Emsâl”*. Buyuk davlat arbobi Ahmet Vefik Posho tomonidan dastlab Anadolu va qo'shni hududlardan to'plangan, keyin Bursa hokimi bo'lgan vaqtda u yerdagi keksa kishilardan yozib olingan maqol va iboralar bilan kengaytirilgan lug'at 2 marta nashr qilingan. Bursa nashri yangi so'zlar bilan to'ldirilgan. Ular xalq orasidan to'plangani sababli sodda, tushunarli. 2-nashrda 8 000 atrofidagi so'z (maqol va iboralar aralash holda) izohsiz, arab alifbosi tartibida keltirilgan.

- *“Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yahud Atalar Sözü”*. Muallif: Tekezade Mehmed Said. Istambulda 1895-yilda nashr etilgan bu lug'at 384 sahifadan iborat. Unda arab alifbosi tartibida yozilgan 5 742 maqol va ibora izohsiz, aralash holda keltirilgan. Maqol va iboralar bilan bog'liq 259 misra va bayt ham ilova qilingan.

Xulosa qilib aytganda, *Jumhuriyat davridan oldin turk maqollari va iboralari deyarli farqlanmagan, mazmuni izohlanmagan, ularni majmua va kitoblarga ketma-ket yozish bilan cheklanilgan. Bu holatni ziyolilarning barcha so'zlar ma'nosini bilishi kerakligi bilan izohlash mumkinligi tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlangan. Ba'zi manbalarda mumtoz turk*

⁶ Beyzadeoğlu S., Gürgendereli M., Günay F. Edirneli Ahmed Bâdî Efendi: Armağan/Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler. – Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayını, 2004.

she'riyati an'analariga monand tarzda qisqa sharhlar berilganini kuzatish mumkin. Bu holat Jumhuriyat davriga qadar davom etdi. Jumhuriyat davridan oldingi manbalar xalq og'zaki ijodi va badiiy tafakkurining bebaho namunalari bo'lgan maqollarni saqlab qolish va keyingi avlodlarga yetkazish yo'lidagi muhim urinish sifatida e'tirofqa loyiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Arslan M. Hâlis Efendi: Turfetü'l-Emsâl/Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.

Beyzadeoğlu S. Şinasî: Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye, İstanbul: MEB Yayını, 2003.

Beyzadeoğlu S., Gürgendereli M., Günay F. Edirneli Ahmed Bâdî Efendi: Armağan/Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler. – Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayını, 2004.

Ercilasun A. B. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.

Gürgendereli M. "Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye: Atalar Sözü". 2003, Bilge, Yaz 37, 68-74.

Oy A. Tarih Boyunca Türk Atasözleri. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.

Tan N. (2020). "Türkiye'de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 257-296.

Tıraş Y. C., Ertürk H. İ. Gümülcineli Esad Efendi ve Türk Dilinde Kinâyât Adlı Eseri. *Journal of Turkish Language and Literature*. V 3, I.2, Spring 2017, 235-258.

Ünal M. Hıfzî'nin 16. Yüzyılda Yazdığı Atasözleri Derlemesi: Manzûme-i Durûb-ı Emsâl // SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 35, Ağustos 2015, 101-126.

Yılmaz A. Müstakim-zâde ve Durûb-ı Emsâl'inin Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 1999, № 6, 225-271.